

BAKI BEYNƏLXALQ
MULTİKULTURALİZM MƏRKƏZİ
BAKU INTERNATIONAL MULTICULTURALISM CENTRE

Baş redaktor:

Kamal Abdulla,
*Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin
Himayəçilər Şurasının sədri, akademik*

Redaksiya heyəti:

İsa Həbibbəyli (*akademik*), Azad Məmmədov (*professor*),
Asif Hacıyev (*professor*), Oktay Səmədov (*dosent*),
Telman Kazımov (*dosent*), Qismət Rüstəmov,
Sərraf Hüseynov, Rəvan Həsənov

Azərbaycan dilində nəşrə məsul:

Sərraf Hüseynov

*Kitabın üz qabığının arxa hissəsində Azərbaycan heykəltəraşı,
Xalq rəssamı Görüş Babayevin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının
motivləri əsasında hazırladığı heykəlciklərin şəkillərindən
istifadə olunub.*

Fotoqraf: Əhməd Muxtarov

ISBN: 978-9952-28-245-0

© BBMM, 2015

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında nəzərdə tutulan fəaliyyət proqramına uyğun olaraq Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi tərəfindən 25 dildə təqdim edilir:

Azərbaycan	Ərəb	Xınalıq	Macar	Udi
Alman	Fars	İngilis	Rus	Ukrayna
Avar	Fransız	İtalyan	Talış	Yapon
Çin	Gürcü	Kürd	Tat	Yəhudi
Erməni	Hind	Ləzgi	Türk	Yunan*

*Gələcəkdə bu kitabın ispan, portuqal, indoneziya, holland, polyak, çex, bolqar və başqa dillərdə də çap edilməsi nəzərdə tutulub.

**“Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi
və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Sərəncamı**

2015-ci ildə Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlər xəzinəsində müstəsna yer tutan və əsrlərdən bəri milli-mənəvi varlığın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin alman şərqşünas alimi Fridrix fon Dits tərəfindən üzə çıxarılması, nəşr edilməsi və dünya elm aləminə tanıtılmasının 200 illiyi tamam olur.

Ötən müddət ərzində “Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlı çox sayda araşdırmalar aparılmış və qorqudşünaslığın ayrıca sahə kimi formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. 2000-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin YUNESKO xətti ilə beynəlxalq səviyyədə təntənəli qeyd edilməsi abidənin tədqiqi tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur.

Milli-mədəni irsin qorunub yaşadılması və yeni nəsillərin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə olunmasında “Dədə Qorqud” dastanlarının böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qorqudşünaslığın sistemli fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil

Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, "Kitabi-Dədə Qorqud"un alman alimi Fridrix fon Dits tərəfindən ilk tərcüməsi, nəşri və dünya elm aləminə tanıtılmasının 200 illiyinə dair fəaliyyət proqramını hazırlayaraq təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 20 fevral 2015-ci il

Henrix Fridrix fon Dits

(1751-1817)

Fon Ditsə məhəbbətlə...

1815-ci ildə görkəmli alman şərqşünası və diplomatı Henrix Fridrix fon Dits Azərbaycan (Oğuz) dastanı "Kitabi-Dədə Qorqud"un bir boyunu alman dilinə tərcümə edir. Fon Dits Prusiyanın səfiri kimi Osmanlı dövlətində çalışdığı zaman topladığı müxtəlif Şərq əlyazmalarının arasında bu əlyazmaya xüsusi münasibət bəsləyirdi. Burada təsvir edilən qəhrəmanlar, süjetlər onun yadına qədim yunan miflərini salırdı, uyğunluqlar, paralellər, oxşar cəhətlər kifayət qədərdir. Bəlkə elə bu səbəbdən də fon Dits nəşr edəcəyi tərcümə üçün "Dədə Qorqud" hekayələri arasından "Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu" seçir. Basatla Odissey, Təpəgözlə Polifem arasındakı oxşarlıq, süjet xətlərindəki paralellik fon Ditsə imkan verir ki, bu hekayənin ədəbi şəcərəsini qədim yüzillərə aparıb çıxarsın.

Və fon Dits öz tərcüməsini dərin müqayisəli təhlil üzərində qurduğu önsözlə bir yerdə Berlində çap etdirir. Bununla, 1815-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dünyə elmindəki təqdimatı baş tutur. Sonralar italyan, rus, türk, fransız, alman, amerikan, Azərbaycan alimləri estafeti fon Ditsdən alaraq geniş və mənalı, zəngin və rəngarəng Qorqudşünaslıq dünyası yaradırlar. Bu minvalla aradan 200 il keçir.

...2015-ci ilin fevral ayının 20-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bu unudulmaz hadisənin 200 illiyi ilə əlaqədar

son dərəcə vacib bir Sərəncam imzaladı. Bu Sərəncam görkəmli şərqşünas alim, XIX əsr alman filologiyasının romantizm cərəyanının ən tanınmış nümayəndələrindən biri olan fon Ditsin ruhuna Dədə Qorqudun xələfləri tərəfindən hörmət və minnətdarlığın siyasi ifadəsi idi. Beləliklə, 2015-ci il təkcə Azərbaycan üçün yox, dünya filologiyası, qorqudşünaslığı üçün bir bayrama çevrildi.

Oxucuya təqdim edilən bu kitaba 1815-ci ildə fon Ditsin yazdığı önsöz və "Dədə Qorqud" kitabındakı 12 hekayədən biri – fon Ditsin seçdiyi "Basat Təpəgözü öldürdüyü boy" daxildir. İlk Berlin nəşrindən 200 il keçməsinə baxmayaraq alman aliminin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının timsalında Azərbaycan xalqının mənəvi potensialına verdiyi yüksək qiymət bu gün də aktualdır. Və bu gün biz həm sevinirik, həm də qürurluyuq ki, bəşəri dəyərlər sisteminə daxil olan ölməz Dastanımızın bir parçasının və fon Ditsin qiymətli önsözünün tərcüməsi aparıcı dünya dillərində işıq üzü görür. İnanıram ki, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin hazırladığı bu kitab millətdən, dinindən asılı olmayaraq bütün oxucuların qəlbində 200 il bundan əvvəl fon Ditsin qəlbində oyatdığı həyəcanı oyadacaq.

Böyük alim "Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu" adlı giriş sözünün sonunda belə yazırdı: "Bu heç də itirilmiş zəhmət sayıla bilməz. Keçmişdəki qaranlıqların işıqlandırılması naminə bizdən sonra bu zəhmətdən istifadə edənlər bizə az da olsa minnətdar olacaqlar". Bu elə belə də oldu.

Henrix Fridrix fon Ditsə və bütün qorqudşünaslara dərin ehtiram və məhəbbətlə,

Kamal Abdulla

HENRİX FRİDRİX FON DİTS

*Homerinki ilə müqayisədə
yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu*

Kitabi-Dədə Qorqud.

*Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu
bəyan edər*

Berlin -1815 / Bakı - 2015

**HOMERINKİ İLƏ MÜQAYİSƏDƏ
YENİ AŞKAR EDİLMİŞ
OĞUZ SİKLOPU**

Gizli missiyanın məsləhətçisi və prelatı
Henrix Fridrix fon Dits
tərəfindən təqdim olunur

Halle və Berlin, 1815.

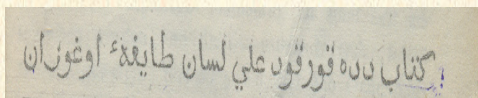
Halle yetimlər evi kitabxanasının
komissiyasında

TƏPƏGÖZ, YOXSƏ OĞUZ SİKLOPU

Tatar-Türk dilindən

1. Bu başlığın aid olduğu əlyazmanın ilk səhifəsində belə yazılmışdır:

Bu, “Oğuz xalqının dilində Kitabı - Dədə Qorqud” – deməkdir. Bu kiçik foliantda olan hissə mənim Şərq əlyazmaları külliyyatımda sayca 61-cidir. Drezden Kral Kitabxanasında olan həmin əlyazma, hətta səhvləri olsa belə, məndə olanla (*Paulus haqqında xatirələr. IV hissə, 13-cü səhifə, № 86*) tamamilə uyğun gəlir.

2. O başlıq kitabın məzmununu ifadə etmədiyinə və naməlum bir müəllifə işarə etdiyinə görə çətin-

liklər yarada bilər. Ona görə də, oxucuları bu əlyazma ilə daha yaxından tanış etmək çox vacibdir.

3. Qısa girişdə belə deyilir:

Rəsul Əleyhüssəlam (Məhəmməd, ruhuna salavat!) zamanına yaxın, ailələrin birindən Oğuzların şəcərəsini yaxşı tanıyan Qorqud Ata (*Ata – Dədə ilə eynidir*) deyilən bir ər qopdu. O, nə desə, olardı, gələcəkdən hər cürə xəbər söyləyərdi. Haqtəala onun könlünə ilham verərdi.

Qorqud Ata belə deyirdi: Axır zamanlar hakimiyyət yenə Qayaya keçəcəkdir və bunu onun əlindən heç kim ala bilməyəcəkdir. Burada, bu gün mövcud olan və qiyamət gününədək davam edəcək Osmanlı nəslinin hökmranlığı nəzərdə tutulur. O, buna oxşar çoxlu başqa fikirlər də söyləmişdir. Qorqud Ata Oğuzun bütün müşkül məsələlərini həll edərdi. O, nə istəsə, baş verərdi. Qorqud Ata ilə məsləhətləşmədən heç nə etməzdilər. O, nə desə, bəyənerdilər. Onun sözünü tutub hərəkət edərdilər.

4. Osmanlı nəslinə işarə edilməsindən aydın olur ki, bu müqəddimə artıq Osmanlı sülaləsi bərqərar olduğu vaxtlarda yazılmışdır. Ancaq burada Dədə Qorqudun Osmanlı sülaləsinin yaranmasından əvvəl

– Məhəmməd zamanında yaşadığı düşünülə bilər. Mən “Oğuznamə” kitabımda bundan irəli gələn bir həqiqəti göstərmişəm ki, o, IX əsrdən əvvəl yaşaya bilməzdi. Lakin mən məzmunundan çox danışmazdan əvvəl, bununla ziddiyyət təşkil edən məqamlardan bəhs edəcəyəm.

5. Müqəddiməyə gəldikdə isə o, Dədə Qorqudun nəsihətli kəlamlarıdır. Birinci belədir: Allahı çağırmasan, işin düz gətirməz. Bu nəsihətli kəlamlar mənim əlyazmamda təxminən səhifə yarım yer tutur. Belə görünür ki, nəsihətlərin hamısı olmasa da, çoxu “Oğuznamə”də olduğu kimi, üçüncü bir şəxs tərəfindən buraya dəyişdirilmədən əlavə edilmişdir.

6. “Kitabi-Dədə Qorqud”un əsas başlanğıcı yalnız ikinci səhifənin ilk cümləsilə başlaya bilər.

Dədə Qorqud söyləmiş – görəlmiş, xanım, nə söyləmiş:

Ağız açıb üstümüzdəki qadir Allahı öyərəm və s. və i.a.

7. Dədə Qorqud Allahın tərifindən sonra Məhəmmədin və Əlinin tərifinə keçir. Məhəmmədilərin bütün kitablarında, adətən, belə olur. Yalnız farsların

mənsub olduğu konfessiyadan olmayan müəlliflər xəlifə Əlini xatırlamadan Məhəmmədin ailəsinə və sələflərinə dualar edirlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, təşəbbüsçü, yaxud toplayan nə hənəfi, nə də ki osmanlı olmuşdur. Dədə Qorquda gəldikdə isə, “Oğuznamə” kitabımda göstərdiyim kimi, onun farsların mənsub olduğu konfessiyaya aid olduğunu demək məntiqə daha uyğun olar.

8. Bu təriflərdən sonra 2-ci səhifədə qadınların xasiyyətləri məlum bir Ozan tərəfindən söylənmiş, xüsusi sərlovhə ilə bir sıra qeydlərlə verilmiş və 3-cü səhifəyədək davam etmişdir.

9. Bundan sonra birincisi “Buğac Xan”, ikincisi “Salur Qazanın evinin yağmalanması”, axırıncı ikisi – 11-ci “Salur Qazanın dustaqlıqdan azad olunması”, 12-ci isə “İç Oğuzla Dış Oğuzun asi olması” başlığı ilə 12 tarixi hekayə sıra ilə verilmişdir. Bütün bu hekayələrdə Oğuz xanlarının qəhrəmanlıqları və qəzalarından bəhs olunur və ya Qara dənizin Asiya sahillərində adları naməlum qalan yunanlara qarşı müharibələri təsvir edilir. Bu məlumatları bütövlükdə Oğuz tarixi üçün mühüm mənbə hesab etmək

olmaz. Burada bəzədilərək yaddaşda qalan, yaxud uydurulan xüsusi ailə xatirələri mövcuddur.

10. Müəllif haqqında danışarkən, hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyəm ki, bütün kitabda ayrı-ayrı hadisələrin dövrü haqqında müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün qətiyyən zaman müəyyənliyi yoxdur. İlk baxışda belə hesab etmək olar ki, bütün hadisələr Dədə Qorqud dövründə baş verir. Lakin o heç nəyi öz adından nəql etmir. O yalnız ayrı-ayrı məqamlarda məsləhət vermək üçün peyda olur, ən çox isə hadisələrin sonunda Oğuzlara xeyir-dua söyləmək üçün görünür. Bunlar da “*Oğuznamə*” adlanır. Bu xeyir-dualar yeddi müxtəlif hekayənin sonunda təkrarlanır və heç bir nəticə hasil olmur. “*Oğuznamə*” burada Oğuz kitabı, yaxud Oğuz tarixi kimi tərcümə edilə bilməz. Əksinə, bunu Oğuzlara əlavə yazı, yaxud Oğuzlara həsr olunmuş yazı kimi qəbul etmək lazımdır. Əgər hər bir hekayə bütöv və bitkin olsaydı, bunu Oğuz tarixi adlandırmaq olardı. Ancaq müəyyən bir hadisə baş verdikdən sonra Dədə Qorqudun üçüncü bir şəxs kimi onu söyləməsi hər dəfə yalnız tərif və xeyir-dualarla məhdudlaşır. Çox güman ki, “*Oğuznamə*” ifadəsinin tez-tez təkrar

olunması bütün kitaba həmin adın verilməsinə xidmət edir. Ola bilsin ki, kitabın əvvəlki sahibi tərəfindən ilk səhifədə “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılması ona görədir ki, o, Dədə Qorqudun xeyir-dua vermək üçün tez-tez peyda olduğunu görür. Mən isə bir neçə dəfə qeyd edib, sübut etmişəm ki, Yaxın Şərqlilər öz ədəbi məlumatlarında, demək olar ki, heç vaxt dəqiq danışmırlar. Bütün bunlardan o qənaətə gəlmək olar ki, kitab üçüncü naməlum bir şəxs tərəfindən toplanmışdır. Bu ehtimalı doğruldan odur ki, söylənilən hadisələr açıq-aşkar tamamilə müxtəlif, bir-birindən fərqli dövrlərdən süzülüb gəlmişdir. Belə ki, Qara dəniz sahilindəki yunanlarla baş verən hadisələr və İç Oğuzla Dış Oğuzun asi olması hadisəsi daha yaxın dövrdə, Oğuzların soykökünə aid hadisələr isə bir neçə min il əvvəl baş vermişdir. Burada isə Dədə Qorqud iştirak edə bilməzdi.

Bu ziddiyyət yuxarıda adı çəkilən müqəddimədən göründüyü kimi, Dədə Qorqudun sonrakı Oğuzları tanıya bilməsi əvəzinə, onun ilk Oğuzları, yəni, Oğuz nəslinin üç min illik soykökünü tanımasında özünü göstərir.

11. Bütün bunlar mənim burada kitabdan məlumat verdiyim səkkizinci hekayə ilə təsdiq olunur. Orada belə yazılıbdır:

بساط دېگوزي اولدوركي توي بيان ايدور

Bu, “Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər”, – deməkdir. Təpəgöz alnında bir gözü olan bədən ölçüsünə və gücünə görə nəhəng adam kimi təsvir edilir. Hərfi mənada Təpəgöz, yaxud gözü tərəsində olan bu adı (S c h e i t e l – A u g e) o, həmin gözünə görə almışdır. Bu, yunanlarda Siklop adlanan, xüsusilə hər cəhətdən Homerinkinə oxşar olan və bizə başqa Sikloplardan daha çox məlumat verən həmin varlıqdır.

12. Ancaq tezliklə görəcəyik ki, Oğuz Siklopu yunanlardan deyil, əksinə daha çox yunanlarınkı ondan əxz edilmişdir. Əgər yunanlarınkı qədim dövrə aid edilsə, onda Oğuzlarınkı da, burada deyildiyi kimi, bir o qədər yeni deyil ki, Dədə Qorqudun müasiri hesab edilə bilsin. Çünki bu boyda Dədə Qorqud Təpəgözün yanına yalnız Oğuzlara qarşı düşmənçiliyi yox etmək üçün danışıqlar aparmağa göndərilir, həmçinin o burada ona görə peyda

olur ki, Basat Təpəgözü öldürdükdən sonra şən nəğmələr qoşsun və xeyir-dualar söyləsin. Digər tərəfdən, boyun əvvəlində Oğuzların əcdadı olan Oğuz xandan söhbət gedir, həmçinin başqa Oğuz bəyləri də, ələxüsus, siklopun öldürüldüyü boyun qəhrəmanı Basatın atası Aruz Qoca onun müasiri kimi göstərilir. Bu isə, sadəcə, müəlliflərin istəyilə Dədə Qorqudun qədim dövrlərə aparılmasına yeni bir sübutdur. Çünki həm Oğuz, həm də yunan Siklopunun mövcudluğu haqqında bilgiler rəvayət şəklinə olduğundan, izahı və dərkə çətin olsa belə, onların eyni qədim tarixi köklərə malik olduğunu söyləmək mümkündür.

13. Dədə Qorqud adlı şəxsin yaşadığına mənəm şübhə etməyə heç bir əsasım yoxdur. Lakin o, yuxarıdakı girişdə deyilənlər və başqa faktlarla sübut edilənlər, eyni zamanda, "Oğuznamə"də də göstəriləni kimi, hakimiyyəti öz atalarından zorla ələ keçirən sonrakı Oğuzlarla bir dövrdə yaşamışdır. Mən onun çox yaşlı olduğu üçün öz oğuzlarının ağıllı məsləhətçisi olmasına və onları tərifləməsinə artıq dərəcədə inanıram. Bunu onun "baba", "dədə", yaxud "ata" ləqəbi də sübut edir. Mən həmçinin əminəm ki, o, ata-babadan qalmış çoxlu qədim

məlumatlar bilmiş, öz müasirlərinə nəql etmiş, yaxud indikindən tamamilə başqa bir formada qoyub getmişdir. Bildiyimiz kimi, xalqı arasında Oğuz xandan bəri işlək olan atalar sözləri və əsas qayda-qanunlar ilk olaraq Dədə Qorqud tərəfindən toplanmış və “Oğuznamə”də yazılmışdır. Lakin Şərqlilərə məxsus bütün zaman dəyişikliklərinə baxmayaraq, Dədə Qorqudun özünü iki min il əvvəl baş vermiş hadisələrin şahidi, yaxud həmin dövrdə olan şəxsiyyətlərin müasiri hesab etməsini güman etmək qeyri-mümkündür. Mən əminəm ki, həmin kitab onun yazılı, yaxud şifahi məlumatlarına əsasən üçüncü bir şəxs tərəfindən qələmə alınmış və Dədə Qorqud onlarla bir dövrdə yaşamasa da, yaşlılar arasında gənc Oğuzların məsləhətçisi, hörmət edilən və sayılan bir şəxs kimi verilmişdir. Məni buna inandıran odur ki, Dədə Qorqud heç yerdə şəxsən özündən danışmır, həmişə məsləhətçi, yaxud xeyir-duaçı kimi peyda olur. Lakin əsl müəllif və toplayıcının dövrü haqqında bizdə məlumatın olmaması kitabın qədimliyinə şübhə yaratmamalıdır. Belə ki, mən ən azı əsaslandırma bilərim ki, Osmanlı sülaləsinin meydana gəlməsi haqqında qısa girişə nəzər salsaq, bəs edər. Bu yalnız

tatar-türk dilinin qarışığı ilə deyil, həmçinin müəllif üslubunun nahamvarlığı və sərtliyi ilə sübut edilir. Belə ki, bunların hər ikisi Osmanlı imperiyasından qədimdir. İlk vərəqin arxa üzündə bunun bir osmanlı tərəfindən belə adlandırılması, güman ki, Oğuz dili haqqında fikrimi bildirdikdə daha aydın olacaqdır.

14. Buradakı dil mənim “Oğuznamə”nin girişində təsvir etdiyim tatar-türk dilindən başqa bir şey deyildir (“*Asiya haqqında xatirələr*”, I cild, 165-166-cı səhifələr). Oğuzlar əvvəldən Türk və Tatarların birliyindən meydana gələn xalqdır, çünki, Moqulun nəvəsi Oğuz xan bunların hər ikisini öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi (*Yenə orada*, 158-ci səhifə).

Oğuzun ölümündən çox sonralar onun xalqı arasında, şübhəsiz ki, çox dəyişikliklər baş vermiş, onların bir hissəsindən yeni xalqlar yaranmış, bir hissəsi isə öz adlarını dəyişdirmişdir ki, bu da sonralar yeni dialektlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Onu da qeyd etmək olar ki, qədim Oğuzun sonrakı nəslı qırılmadan bir xətt üzrə davam etmişdir. Elə xalqlar da olubdur ki, Oğuzların adı altında öz dillərini qoruyub saxlamış və nəsildən-nəslə ötürmüşlər. Belə ki, burada hələ də mövcud olan Osmanlı sülaləsinin

əsasını qoyan I Osmanın atası Ərtoğrulun vaxtına qədər olan dövrdən bəhs olunur. Bunu sübut etmək üçün mən Bizans tarixçilərinə istinadən deyə bilərəm ki, onların ilk hökmdarları Oğuz nəslindən olan Düz Alpa gedib çıxır. Onun Oğuz xalqının hökmdarı olan oğlu Oğuz Alp (*başqa cürə Süleyman da adlanır*) yunanlarla mübarizələr apararaq qısa zamanda güclü bir hakimiyyətə malik olur. Oğuz Alpın oğlu Ərtoğrulun dövründə Oğuzlar Tavriya daxilində çoxlu torpaqlar fəth edirlər. Nəhayət, onun oğlu Osman sülaləyə öz adını verir (Ştritter, *“Populyar xatirələr”, III cild, 531-533-cü səhifələr*). Dequiqnesin Şərqlilərdən topladığı məlumatlar da bununla uyğun gəlir. O, sübut edir ki, Türkmən adlanan Quzlar Oğuzlarla eyni olmuşlar, bunlardan bir neçə dəstə Avropaya getmiş və Uzlar kimi tanınmışlar. Yəqin ki, bu Uzlar Uzia ölkəsindən gəlmiş və bunlar bizanslılar tərəfindən Qafqaza yerləşdirilmişdir (Ştritter, *“Populyar xatirələr”, III cild, 807-ci səhifə*). O Türkmənlər səlcuqları da məskunlaşdıqları yerdən çıxarıb orada yerləşmişlər. Bundan sonra onlar Hicri tarixinin 611-ci ilində (Miladi 1214-cü il) yuxarıda adı çəkilən I Osmanın babası Süleyman şahın rəhbərliyi altında Kiçik Asiyaya özlə-

rinin ilk hərbi yürüşlərini etmişlər. Lakin onlar monqollar tərəfindən geri oturdulduqdan sonra Azərbaycana gəlmişlər. 616-cı (Miladi 1219-cu il) ildə həmin Süleyman Şah 5 minlik ordu ilə yenidən Kiçik Asiyaya hücum etmiş və Fəratda ölmüşdür. Onun oğlu Ərtoğrul səlcuqların ölkəsi İkoniumda hakimiyyətini möhkəmləndirmişdi. O, 680-ci, yaxud 687-ci ildə (Miladi 1281-1287-ci illər) ölmüş və oğlu I Osman onun varisi olmuşdur (Dequignes, *"Hunların və Türklərin tarixi"*, 4-cü cild, 353-cü səhifə). Bütün bunlardan aydın olur ki, həqiqətən, Ərtoğrul oğuz dilini İkoniuma – Səlcuqlar ölkəsinə gətirmişdir. Lakin yaxşı tarixçi olan keçmiş dostum Rəis və Rəşid Əfəndi məni bir dəfə şifahi olaraq inandırdı ki, Osman monarxiyanı möhkəmləndirmək üçün işğala başlayanda onun ətrafında yalnız 2 min türkmən, yaxud oğuz var idi. Buradan belə nəticə çıxır ki, oğuz dili hakim dil olaraq qala bilməzdi, çünki səlcuqların türk dili adlanan dili Kiçik Asiyada hökmran dil idi. Buna baxmayaraq, hər iki dildə danışıqlar bir-birini asanlıqla başa düşə bilirdilər. İndi ruslar ilə polyaklar bir-biri ilə danışa bildikləri kimi. Beləliklə, oğuz dili məfhumu öz-özlüyündə itməli olur və bundan sonra Osmanlılar üçün türk dili məfhumu ortaya çıxır.

Osman öz adını özünün və varislərinin tabeçiliyində olan qarışıq xalqlara qoyub getdiyi kimi, vaxtilə Türkmənistandan gələn, Səlcuq adlanan bir ailə də adları çəkilən tayfa başçılarına qarətlər etmək üçün öz adını vermişdir. Söhbət həmin kitabın oğuz dilində qələmə alınmasından gedirsə, onda o dövrkü şəraiti nəzərə alıb asanlıqla demək olar ki, bu, I Osmandan çox əvvəl qələmə alınmışdır.

15. İndiki yazının mövzusu olan hekayənin məzmunu ilə yaxından tanış olmaq üçün Oksus ölkəsindən o tərəflərdə – Asiyanın qərbində Oğuzlar arasında bir siklopa – indiyə qədər yalnız qədim yunanlarda axtarılan uydurma bir varlığa rast gəlinməsi hər kəsə olduqca təəccüblü görünə bilər.

16. Yunanlar alnında girdə gözü olan Təpəgözün 3 növündən söhbət açırlar. Onlar öz adlarını alınlarının ortasında olan yeganə iri, girdə gözə görə almışlar. Polifem 200 fut uzunluğunda ən böyük dor ağacından iri olan kotanı əlində apara bilən, nəhəng divlər şəklində təsəvvür edilir. Onlar vəhşi və mədəniyyətdən kənar hərəkətlər edən adamlar kimi təsvir edilirlər ki, bundan da heç bir qanuna, adətlərə və dinə riayət etməyən həyat – siklop həyatı ifadəsi

zərbü-məsələ çevrilmişdir. Bu, bütün sikloplara aid olan ümumi xüsusiyyətlərdir.

17. Birinci növə bunların Arqos, Brontes və Steropes adlandırılan üç tipi aid edilir. Deyilənə görə, bunları Coelus öz qadını Yerlə birgə yaratmışdır. Bunlar Allah deyildilər, lakin Allahlara oxşar hesab edilirdilər. Onlar ataları Coelus tərəfindən əl-ayaqları bağlanaraq cəhənnəmə atılıblar. Lakin Yupiter onları azad edir ki, onun üçün İldırım daşı düzəlsinlər. Onlar həmçinin, kölə dəmirçilər kimi Vulkana xidmət edirdilər və Lupara adasında öz emalatxanaları var idi. Onlar İldırım daşı düzəltməyə görə Apollon tərəfindən öldürüülər.

18. Bu mifoloji Sikloplarla bizim işimiz yoxdur. Həmçinin heç kəs bilmir ki, bunlar haqqında nə düşünəlməlidir. Onlar yunan şairləri tərəfindən quru adlar kimi işlədilmiş, sonralar isə romalı şairlər onlardan istifadə etmişlər, bu da onların yazılarında çox darıxdırıcı görünür. Şübhəsiz, bunlarda yunanların ilk sakinlərinin Şərqdən gətirdiyi, yaxud onların sonrakı nəsillərinin Şərq ölkəsində topladıqları həqiqi rəvayətlər də var. Lakin bu rəvayətlərin bir hissəsi adların dəyişdirilməsi ilə,

bir hissəsi yunan dilinin ifadələri ilə əvəz edilməklə, bəziləri isə mühərrirlər tərəfindən zövq xatirinə əsassız əlavələr və təhriflər edilərək tanınmaz olmuşlar. Beləliklə, rəvayətə çevrilmiş keçmiş hadisələri və şəxsləri sonradan öz əvvəlki donuna qaytarmaq istəmək faydasız əziyyətdən başqa bir şey deyil. Bu elə olmalıdır ki, Makrobius və Siseronun qeyd etdiyi kimi, ehtiyat edilən bu nəhənglər hər cürə həyat normasından kənar hesab edilsin və bununla da allahların onları öz yerlərindən qovmaq istəməsi təsəvvürü yarana bilsin.

19. Siklopların ikinci növü nəhəng tikililər inşa edən sənət adamlarıdır. Deyilənlərə görə, Arqus ölkəsində həqiqi bir Proatusun Likiyadan çağırılmış yeddi siklopla tikdiyi Tirinf şəhəri var idi. Bu şəhərin ətrafındakı divarların ən kiçik daşları bir neçə qoşqu heyvanı tərəfindən gətirilə bilərdi. Mikene şəhərinin divar işlərinin də onlar tərəfindən yerinə yetirildiyi bildirilir. Strabon içərisində üç labirint olan Naupla yaxınlığındakı mağaraların da siklop işi olduğunu qeyd edir. Bu mənada müəyyən heyrətamiz və təəccüblü iş görəndə bunu "Siklop oyunu oynamaq" adlandırırlar. Belə adamların yanında onların nə

eybəcərliyindən, nə də bir gözlü olmalarından danışılır. Onları mifoloji sikloplarla yalnız bu ümumi cəhəti olan həqiqi nəhənglər kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Roburque et vires et doli erant in operibus. – Kişinin və hiyləgərliyin gücü işdə üzə çıxır.

20. Burada Qərbdə İberiya ilə Şərqdə Xəzər dənizinin arasında yaşayan Albanları nəzərdə tutmaq lazımdır, çünki onlara siklop həyatı keçirməyə adət edənlər deyirdilər. Çünki, onlar ucaboy idilər, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdular. Siklopları adamyeyənlər kimi qələmə verdiklərinə görə Şimalda yaşayan Skiflərin çoxu siklop adlanırdılar. Çünki, onlar da adam əti yeməkdə günahlandırılırdılar.

21. İkinci növ sikloplar ümumi bir təsəvvüdü və həqiqi deyil. Onlardan çoxu adlarını bizə həqiqi adam və həqiqi tayfa adları kimi qoyub gediblər. Bunların arasında bizim üçün Oğuzlarınki ilə müqayisəyə daha yaxın olan yeganə bir canlı var. O da Homerin Polifem adlı Siklopundan başqa bir şey deyil. Trinakriya, yaxud Siciliya adasında yaşamış olan başqa Siklopları yuxarıda göstərilən ikinci sinfə aid etmək olar, çünki onların bəziləri nə Homer

tərəfindən lazımi qədər təsvir edilib, nə də ki, hər hansı bir mühərrir tərəfindən eybəcərliyinə görə diqqətə alınıb.

Hər şeydən əvvəl, bütün köhnə məlumatlar – Siciliya sikloplarının adanın ilk sakinləri olması, təxminən Peleqdən 100 il sonra İtaliyadan bura gəlmələri və sonradan Pönikirlər tərəfindən ilk sakinlər kimi görünmələri bir-birinə uyğun gəlir. Çünki onlar Lilibeiş körfəzində şaqqıltı ilə yanan Etna dağının ətrafında məskunlaşmışdılar. Bu da onların dəmirçiliklə məşğul olması ideyasına aparıb çıxarır. Beləliklə də, bu siklopları növünə görə Vulkanın dəmir işi xidmətçiləri kimi göstərmək olar. Onların görünüşü haqqında məlum olan vacib məqam odur ki, çox nəhəng olublar və məzarlardan tapılan skeletlərlə oxşarlıqları mübahisə doğurmur. Bu, ən azı, eyniadlı ikinci növ Siklopları ayırd etmək fürsəti verir. Onların yaşamış olduqları *Siklopum skopuli* qayaları indi Faraqlioni adlanır. Kataniyanın şimal tərəfinə yaxın Val di Demonenin şərq sahillərində bu cürə üç qaya var.

22. Görək iki Siklop – Oğuzlarınkı və Homerinki hansı məqamlarda bir-birinə uyğun gəlir və hansı

təfsilatlarda Homer tamamilə susur. Çünki biz burada Polifem haqqında bildiyimizdən daha çox Təpəgöz haqqında öyrənirik.

23. Bir Oğuz çobanı (*qədim zamanlarda o, hörmətli bir adam sayılırdı*) günlərin bir günü başına pəri qızların yığışdığı bir bulağın yanına gəlir və onlardan birini zorlayır. Pəri bir oğlan dünyaya gətirir ki, bu da çox nəhəng olur və başında bir gözü olur. Buna görə də o, Təpəgöz adlandırılır.

24. Homer özü Polifemi Neptunun oğlu hesab edərək, mənşəyi haqqında heç bir məlumat vermir. Bəziləri onun Neptunun Nimfe Toza, yaxud Amfidrite ilə, başqaları isə onun Elatusun Nimfe Ştilbe, yaxud Aminone ilə münasibətindən doğulduğunu söyləsələr də, Elatusun oğlu, həqiqətən, Arqonavtlara məxsus idi və başqaları kimi o da adam olmalı idi ki, gəmidə yaşamaq üçün guşəsi olsun.

25. *Rissi* diss. 51, belə hesab edir ki, Sikloplara onların özlərini qorumaları, ətraflarına boylanaraq vəziyyəti görmələri və qonşulara hücum edib onları qarət etmələri üçün bir gözün verilməsi alleqoriyadır. Bu ideyada məntiq yoxdur. Ayrılıqda doğru və ya yanlış olmasından asılı olmayaraq, hər

iki Siklop ona görə tək gözlü təqdim edilir ki, sonra ondan məhrum edilə bilsinlər. Rissi yenə əlavə edir ki, bir çox şahidlərə görə tək gözlü adamlar olmuşlar. Bu nə dərəcədə doğru ola bilər, bunun bizə dəxli yoxdur, çünki bunlar bizim burada söhbət açdığımız Sikloplar deyil.

26. Doğulduqdan sonra Pəri ananın bir bükülü içində qoyub getdiyi oğlanı – Təpəgözü Oğuz bəyləri bulanın yanında tapır və Aruz Qoca adlanan birisi onu götürür ki, oğlu Basatla birgə tərbiyə etsin. Lakin onun üçün ayrılmış dayələr döşlərinin Təpəgöz tərəfindən şiddətli şəkildə əmilməsinə tab gətirməyib ölürlər. Onu başqa cür yedizdirmək lazım gəlir. O, böyüdükcə oyun yoldaşlarının və başqa oğlanların burun və qulaqlarını yeməyə başlayır. Buna görə də evdən qovulur.

27. Homerin Polifemində və başqalarında bu həyat dövrü ümumiyyətlə qeyd edilmir.

28. Təpəgöz Oğuzlar tərəfindən qovulduqdan sonra anası onun yanına gəlib barmağına bir üzük taxır ki, üzüyün gücü ilə o, qılınc və oxdan yaralanmasın. O, özünə əmin olaraq Qara dağ – Şvartsberq adlanan uca bir dağda məskən salır və soyğunçuluq edərək yaşayır.

29. Polifemdə onun yaralanmaması ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur. Təpəgözün onunla ümumi cəhəti dağ başında yaşaması və qaydalardan kənar Siklop həyatı sürməsidir.

30. Plato belə hesab edir ki, insanlar əvvəlcə tufandan, seldən qorxduqları üçün dağların zirvəsində yaşamışlar və buna görə də Siklopları dağ başına oturtmuşlar. Lakin hadisələrin əksinə olaraq, sonralar düzənliklərdə və nəhayət, sonda yenidən dəniz sahillərində məskunlaşmışlar. Siklopların əlçatmaz dağlarda məskunlaşmalarının səbəbini onların insanların təqibindən daha yaxşı müdafiə olunmaq istəmələrində və vəhşi həyat tərzi sürmələrində axtarmaq lazımdır.

31. Qidalanmaq üçün Təpəgöz insanları və heyvanları oğurlayıb yeyir. Oğuzlar onu məhv etmək üçün yeddi dəfə birləşirlər. Lakin hər dəfə məğlub olurlar. Yerdən qoparıb çıxardığı və yunanların dor ağacına bənzər bir ağacla o, əlli-altmış adamı öldürür. Ox, qılınc, nizə ona təsir etmir, çünki bədəninə dəyərəkən sınır.

32. Polifem belə həmlələrə məruz qalmamışdı. Əksinə, Trinakriya adasının bütün sakinləri onun

dostu kimi təsvir edilir. Həmçinin Odissey yoldaşları ilə belə bir hərəkətə cürət etməmişlər.

33. Oğuzlar isə Təpəgözlə münasibətdə necə hərəkət edəcəklərini bilmirlər. Əvvəlcə yemək üçün o, gündə altmış adam tələb edir, lakin, oğuzların gündə ona verəcəyi 2 adam və 500 qoyuna razılaşıır. Bundan başqa, ona adamları və qoyunları bişirmək üçün Oğuzdan iki xidmətçi verməli idilər.

34. Homerə görə Polifemin adadakı saysız-hesabsız qoyun və keçi sürüləri ilə qidalanmasından, xüsusən də süd, pendir və şərab içməklə yanaşı, çörək yeməklə yaşamasından başqa onun haqqında heç bir şey məlum deyil. Yalnız Odissey öz on iki yoldaşı ilə Polifemin mağarasına gələndə o, səhər və axşam onun iki yoldaşının qızardılmasını gözləmədən onları çiy yemək arzusunda olur.

35. Növbə yenidən birinci oğlunu Təpəgözə verən və indi ikinci, həm də axıncı oğlunu verməli olan yaşlı bir qadına gələndək müqavilə yerinə yetirilir. Bu qadın bir müddət Təpəgözlə birlikdə böyüdülmən və əvvəllər şir tərəfindən bəslənən Basata şikayət edir. Ata-anasının və bütün Oğuz bəylərinin onu bu mümkün olmayan işdən çəkəndirməyə

cəhd etmələrinə baxmayaraq, Basat Oğuzları bu bələdan qurtarmağı qərara alır. Yay, ox və qılıncla silahlanaraq Təpəgözün məskən saldığı qayaya gedir. O, əbəs yerə ox atır və Təpəgöz onu tutaraq axşam qızardıb yemək üçün mağarasına aparır.

36. Odissey yoldaşları ilə maraq xatirinə Trinakriya adasına – Polifemin mağarasına o içəridə olmayanda girir. Əvvəlcədən heç kəsin siklopa qarşı pis bir niyyəti yox idi. Odissey ilə Basat arasında ümumi cəhət budur ki, hər ikisi mağarada tutulub saxlanılmışdır və onlar yalnız xilas olmaqları barədə düşünürlər.

37. Basat həmlədən müdafiəyə keçdikdən və Təpəgözün məlum xidmətçilərindən onun ancaq gözündən yaralana biləcəyini öyrəndikdən sonra Təpəgözün gözünü yandırır və deşmək üçün xəncərini odda pul kimi qızardır və onun yuxuda olduğu vaxtı seçir. Təpəgöz elə nərildəyir ki, dağlardan əks-səda gəlir.

38. Burada biz Odissey ilə Basat arasında daha bir uyğunluq görürük. O da mağarada olarkən bir zeytun payasını közərən ocaqda yandırır və yatan

Polifemin gözünə soxaraq elə burur ki, siklopun ağrıdan nəriltisi qayaları bürüyür.

39. Təpəgöz və Polifemdə diqqəti cəlb edən odur ki, bunların hər ikisi gözləri yandırılıb deşildikdən sonra onları nərildəməyə məcbur edən ilk ağrıdan başqa heç nədən əziyyət çəkmirlər.

40. Polifemlə bağlı Odisseyin onu niyə öldürmədiyi, yalnız kor etdiyi sualı yarana bilər. Homerin özündə cavab belədir ki, Odissey və yoldaşları mağaranın ağzındakı böyük qayanı itələyib qapını açmağı bacarmadıqlarına görə Polifem yaşamalı idi. Təpəgözün qapısının ağzında belə qaya parçası yox idi. Lakin Təpəgözü yalnız gözündən yaralamaq mümkün olduğundan, Basat Təpəgözün həyatda qalmaması və müqavimət göstərə bilməməsi üçün onun qılıncına da sahib olmalı idi.

41. Təpəgöz Basatı qızardıb yeməyi əldən qaçırmamaq üçün mağaranın ağzında ayağının birini qapının bir tərəfinə, o birini isə digər tərəfinə qoyaraq qoçları bayıra buraxmağa başlayır. Bu zaman o, hər bir qoçun başından tutur ki, Basatın bayıra çıxmadığına əmin olsun.

42. Polifem də buna oxşar tərzdə hərəkət edərək mağaranın girişində oturur və əlləri ilə bayıra çıxan qoçları yoxlayır ki, Odissey və yoldaşları qaçmağa cəhd etsələr, onları tuta bilsin.

43. Siklopu aldatmaq üçün Basat bir qoç kəsib başı ilə quyruğunu ayırmadan dərisini soyur, dərinin içinə girərək Təpəgözün qabağına gəlir, başı onun əlinə uzadır və ayaqlarının arasından tullanıb keçir.

44. Odissey qalan altı yoldaşını azad etmək üçün üç qoçu bir-birinə bağlayır, bunlardan ortadakı qoç qarnının altında yoldaşının birini aparmalı idi. Özünə yunlu qarnının altından asılmaq üçün ən güclü bir qoç seçir və beləliklə onlar mağaradan çıxırlar.

45. Bəziləri təəccüblənə bilərlər ki, Odissey və onun yoldaşlarının hər biri bir qoç tərəfindən necə aparıla bilər. Başqaları isə belə hesab edirlər ki, Siciliyada elə böyük qoçlar olub ki, onlar bir atın yükünü apara biliblər. Bu bir yana, ancaq mən inanıram ki, Basat ən əlverişli üsuldan istifadə edibdir ki, bu üsul yeddi nəfərə uyğun olmazdı. Bu da Homerin nə üçün bunu seçməməsinin səbəbi ola bilərdi.

46. Təpəgözlə Basat arasında müxtəlif danışıqlar aparılır ki, bununla da birsi o birini üstələməyə çalışır. Lakin bu baş tutmur, axırda o diz çökür və öz qılıncı ilə başını Basata kəsdirməli olur. Bunu sizə təqdim edilən hekayədə daha ətraflı oxumaq olar.

47. Bu, Polifemlə müqayisəyə səbəb olmur, çünki Odissey onun əlindən çıxdıqdan sonra qoçları öz gəmisinə aparır və oradan uzaqlaşır. O, yalnız sudan Polifemə qarşı istehzal sözlər yağdırır. Buna görə də Polifem onun arxasınca qaya parçaları ataraq onu yeni təhlükəyə düşür etməklə hədələyir. Odisseyin bu hərəkətini də ağılsızlıq kimi məzəmmət edirlər. Mən yalnız bunu əlavə edə bilərəm ki, Təpəgöz də kor olduqdan sonra Polifem kimi öz gücünü göstərmək məqsədilə Basatı xəzinəsinin saxlanıldığı mağaranın içinə gömmək üçün qayanı əlinin zərbəsi ilə uçurmuşdu. Polifem də gözü sağ olarkən Odisseydən adını soruşanda o, səhv demişdi. Təpəgöz isə bu sualı gözünü itirdikdən sonra vermiş, Basat öz həqiqi adını deyərək ailəsinin başına onun tərəfindən gətirilmiş haqsızlıqlarda onu günahlandırmışdı.

48. Bu müqayisələrdən asanlıqla söyləmək olar ki, Oğuz müəllifi (*o, necə adlanırsa adlansın*) və Homer eyni nəhəngdən danışıqlar, yaxud hər iki hekayənin

əsasını eyni mövzu təşkil edir. Çünki bu cürə əfsanəvi hadisələr müxtəlif zaman və məkanlara aid edilsələr də, təsadüfi olaraq, bu dərəcədə oxşar şəkildə nəql edilə bilməzlər. Əlbəttə, bu oxşarlığın əsası aydın, mübahisəsiz faktlarla inandırıcı olur. Ancaq məni qane etməyən elə səbəblər var ki, onlar Oğuz siklopunun Homerinkindən köçürülməsini təkzib edir.

Bunlar aşağıdakılardır.

49. Əvvələn, Şərqlilər heç vaxt yunan mifologiyası ilə tanış olmayıblar. Ona görə ki, onlar Homerin əsərlərini tərcümə edə bilməzdilər, çünki mifoloji baxımdan bu, onlar üçün tam anlaşılmaz idi. Asiya dillərinin özü bu kimi lazımi mövzu və ifadələrdən imtina edirdi. *Aklian, "Tarixi məlumatlar" XII, 48-ci səhifədə* göstərir ki, hindlilər və farslar Homerin şeirlərini öz dillərində oxumağı sevirdilər. Lakin o, özü də buna çox inanmayaraq əlavə edir ki, bu haqda məlumat verənlərin, bunun həqiqətə uyğun olduğunu göstərəcək sübutları yoxdur. Həmçinin Əbdül Fərəc də *"Sülalənin tarixi" əsərinin 40-cü səhifəsində* bir Suriya tərcüməsindən söz açır. Əbdül Fərəcin həmin əsərin 148-ci səhifəsində qeyd

etdiyinə görə bu, Teofil Astronomus fon Edessa tərəfindən İliadanın son zamanlar tam tərcümə edilmiş iki kitabından başqa bir şey deyilmiş. Fabrikiusun *"Yunan bibliografiyası"* əsərinin 250-ci səhifəsində dediyi kimi həm də bu kiçik parçalar haqqında suriyalıların kitablar siyahısında heç vaxt hər hansı bir məlumata rast gəlinməyib. Dio Krisostomus *53-cü oratoriyada* əfsanənin hind tərcüməsini təkrarlayır. Lakin o özü də bunu təkzib edərək əlavə edir ki, bir çox brahmanlar Homerin adını eşitmişdilər, ancaq onun bir heyvan, bitki, yaxud da başqa bir şey olduğunu bilmirdilər. Əgər Labbe yeni *"Bibliografiya"*sının 257-ci səhifəsində Vatikan kitabxanasının əlyazmaları arasında heç kəsə məlum olmayan bir fars Homerin adını çəkirsə, deməli, buna ağ yalan kimi baxılmalıdır. Əgər Homer asiyalılara tərcümə yolu ilə məlum olmayıbsa, onda onun Polifem haqqında hekayələri də onlara tanış olmamalı idi.

50. Digər tərəfdən, Oğuz Siklopunun həyatının təsviri əvvəlcədən ölümünə qədər tam təfəsilatı ilə verilmişdir. Homerin Polifem hekayəsi isə bunun müqabilində bir parça və ya bir hadisənin

surəti kimi görünür. Elə yalnız burada adamların oxşarlıqlarını sübut etmək üçün lazım olduğundan daha çox ortaqlar mətləblər meydana çıxır. Oğuz müəllifinin hadisə haqqında Homerdən çox məlumata malik olması açıq-aydın görünür. Əgər bu əfsanə Oğuzlara mənsub olmasaydı, adı və kimliyi bizə məlum olmayan Oğuz müəllifi bunu bizə tam təfəsilatı ilə çatdırmağa necə nail ola bilərdi? Deməli, bu, Dədə Qorqud dövrünə qədər yazılı olmasa da, şifahi şəkildə gəlib çatmışdır və bu da bizə məlum olmayan müəllif tərəfindən məlum Oğuz hekayələri külliyyatına daxil edilmişdir.

51. Buna görə də mən inanıram ki, Homer Təpəgöz nağılını Asiyaya səyahətində eşitmişdir. Belə ki, Homer tərcüməçi vasitəsi ilə danışdığına görə təsvir ona natamam şəkildə çatdırılmış ola bilər və o da yalnız əsas cizgiləri öz Polifeminə vermişdir. Ola bilsin ki, o, bu əhvalatı İonien yaxınlığında özü eşitmişdir. Çünki Oğuzların bir qəbiləsi kim bilir hansı ad altında, Priamın müttəfiqi olmuş və Troyanın mühasirəsi zamanı yunanlara qarşı vuruşmuşdur. Beləliklə də, Təpəgöz nağılı Kiçik Asiyaya gətirilmiş, Homerin vaxtında yeni bir

xatirə kimi yadda qalmış və Homer bundan istədiyi kimi istifadə etmişdir. Belə aydın olur ki, mükəmməl bir Siklop nağılı qədim zamanlarda Homərə dəxli olmadan bəzi xalqlar arasında geniş yayılmışdır və buna görə də, yunanların yazılarında oxunanları məhz yunanlara aid etmək olduqca ədalətsizlik olardı. Mən yunanların bir çox elmi təsəvvür və məlumatlarına əsasən sübut etmişəm ki, bunlar Yaxın Şərqlilərdən əxz edilmişdir (*Bax: "Qabusnamə" 441-ci səhifə. Qeyd 2.615. Qeyd 1 və 824. Qeyd "Krallığın yazıları kitabı"nda 20-ci səhifə. Qeyd 1. "Asiya haqqında xatirələr" I cild, 1-2-ci səhifələr*). Burada biz Asiya ilə tam bir əlaqəli nağıl, yaxud əfsanəyə çevrilmiş bir hekayə görürük ki, yunanlar bundan sikloplar adı ilə heç əlaqəsi olmadan danışirlar. Çünki onlar siklopların 3 növündən söz açsalar da, Oğuzların bizə qoyub getdiyi bir bütövünü yarada bilməyiblər.

52. Bu kontekstdən baxdıqda, mənə elə gəlir ki, Avropada insani məsələlərlə bağlı bu günə qədər heç zaman danışılmayan qədim bilgilər Asiya haqqında xatirələr kimi təqdim edilir. Hər hansı bir gələcək alimin işini asanlaşdırmaq üçün mən orijinal mətnin sözbəsöz tərcüməsini bu kitaba əlavə edirəm. Əgər

kim o dili bilərək başqa Yaxın Şərq yazılarında Oğuz Siklopu haqqında məlumatı izləmək istəsə, ola bilər ki, Asiya və Yunan Siklopları haqqında deyilənlərin bir-birinə uyğun gəldiyi yaxın əlaqənin izinə düşərək xoşbəxt olar. Bu heç də itirilmiş zəhmət deyil. Keçmişdəki qaranlıqları işıqlandırmaq naminə bizdən sonra bu zəhmətdən istifadə edənlər bizə az da olsa, minnətdarlıq bildirəcəklər. Bir çox yazıya köçürənlərin əlindən keçən orijinalın özündə də çoxlu səhvlər var ki, bu da qədim kitablarda başqa cürə ola bilməzdi. Mən onu bildiyim kimi çap etdirirəm. Ancaq burada da tez tapılmayan, mənanı təhrif, yaxud tam anlaşılmaz edən səhvlər yox deyil. Belə sözlərdə mən qəbul etdiyim ən yaxşı variantı mötərizədə vermişəm. Mənim tərcüməmdəki kiçik səhvlər dili bilən hər kəs tərəfindən öz-özlüyündə asanlıqla anlaşılacaq.

Tərcümə edənlər:

Telman Kazımov, Rəvan Həsənov

**BASAT TƏPƏGÖZÜ
ÖLDÜRDÜYÜ BOYU
BƏYAN EDƏR**

Xanım hey!

Məgər, xanım, bir gün Oğuz oturarkən üstünə yağı gəldi. Dün içində ürkdü, köçdü. Qaçıb gedərkən Aruz qocanın oğlancığı düşmüş, bir aslan bulub götürmüş, bəsləmiş.

Oğuz yenə əyyamla gəlib yurduna qondu.

Oğuz xanın ilxıçısı gəlib xəbər gətirdi, aydır:

– Xanım! Sazdan bir aslan çıxar, at urar, apul-apul yürüşü adam kimi, at basuban qan sümürər.

Aruz aydır:

– Xanım! Ürkdüyümüz vaxtın düşən mənim oğlancığımdır, bəlkə? – dedi.

Bəylər mindilər, aslan yatağı üzərinə gəldilər. Aslanı qaldırıb oğlanı tutdular. Aruz oğlanı alib evinə gətirdi.

Şadlıq etdilər, yemə-içmə oldu. Amma oğlanı nə qədər gətirdilərsə, durmadı, gerü - aslan yatağına vardı.

Gerü tutub gətirdilər. Dədəm Qorqud gəldi, aydır:

– Oğlanım! Sən insansan, heyvanla müsahib olmağıl! Gəl, yaxşı at min, yaxşı yigitlərilə eş yort, – dedi. – Ulu qardaşın adı Qıyan Səlcuqdur, sənin adın Basat olsun! Adını mən verdim, yaşını Allah versin, – dedi.

Oğuz bir gün yaylaya köçdü. Aruzun bir çobanı vardı. Adına Qonur Qoca Sarı çoban derlərdi. Oğuzun önüncə bundan əvvəl kimsənə köçməzdi.

Uzun Binar döməklə məşhur bir binar vardı. Ol binara pərilər qonmuşdu. Nagahandan qoyun ürkdü.

Çoban erkəcə qaqdı, iləri vardı. Gördü kim, pəri qızları qanad-qanada bağlamışlar, uçarlar. Çoban kəpənəyini üzərlərinə atdı, pəri qızının birini tutdu, təmə edüb dərhal cima elədi. Qoyun ürkməyə başladı. Çoban qoyunun önünə səyirtti. Pəri qızı qanad urub uçdu, aydır:

– Çoban, il tamam olıcaq məndə əmanətin var, gəl, al, – dedi. – Amma Oğuzun başına zaval gətirdin! – dedi.

Çobanın içinə qorxu düşdü. Amma qızın dərindən bənzi sarardı.

Zamanla Oğuz yenə yaylaya köçdü. Çoban yenə binara gəldi. Yenə qoyun ürkdü. Çoban iləri vardı, gördü kim, bir yığanaq yatır, yıldır-yıldır yıldırır.

Pəri qızı gəldi, aydır:

– Çoban! Əmanətin gəl al! Amma Oğuzun başına zəval gətirdin, – dedi.

Çoban bu yığanağı görcək ibrət aldı, gerü döndü, sapand daşına tutdu. Urduqca böyüdü. Çoban yığanağı qoydu qaçdı, qoyun ardına düşdü.

Məgər ol dəm Bayındır xan bəylər ilə seyrana yetmişlərdi. Bu binarın üzərinə gəldilər. Gördülər ki, bir ibrət nəsnə yatır. Başı-götü bəlırsız. Çevrə aldılar. Endi bir yigit, bunu təpdı. Təpdıkcə böyüdü. Aruz qoca dəxi enib təpdı, mahmızı toxundu, bu yığanaq yarıldı, içındən bir oğlan çıxdı. Gövdəsi adam, təpəsındə bir gözü var. Aruz aldı bu oğlanı ətəyınə sarıdı.

Aydır:

– Xanım, munu mana verin! Oğlum Basatla bəsləyəlin, – dedi.

Bayındır xan:

– Sənin olsun! – dedi.

Aruz Təpəgözü aldı, evinə gətirdi. Buyurdu bir dayə gəldi, əmcəyini ağzına verdi. Bir sordu – olanca

südün aldı, iki sordu – qanını aldı, üç sordu – canın aldı. Bir qaç dayə gətirdilər, həlak etdi.

Gördülər olmaz, süd ilə bəsləyəlim dedilər. Gündə bir qazan süd yetməzdi.

Bəslədilər, böyüdü, gəzər oldu. Oğlancılarla oynar oldu. Oğlancılardan kiminin burnun, kiminin qulağın yeməyə başladı. Əlhasil, ordu bunun ucundan qatı incindilər. Aciz qaldılar. Aruza şikayət edib ağladılar.

Aruz Təpəgözü döydü, söydü, yasaq elədi, əsləmədi. Axır evindən qovdu.

Təpəgözün pəri anası gəlib oğlanın barmağına bir üzük keçirdi.

– Oğul! Sənə ox batmasın! Tənini qılıc kəsməsin! – dedi.

Təpəgöz Oğuzdan çıxdı. Bir uca dağa vardı. Yol kəsdi, adam aldı, böyük hərami oldu. Üzərinə bir qaç adam göndərdilər. Ox atdılar – batmadı, qılıc urdular – kəsmədi. Süküylə sancdılar – eləmədi. Çoban-çoluq qalmaqadı, hərə yedi. Oğuzdan dəxi adam yeməyə başladı.

Oğuz yığılıb üzərinə vardı. Təpəgöz görüb qaqdı. Bir ağacı yerindən qopardı, atıb əlli-altmış adam həlak elədi. Alplar başı Qazana zərb urdu,

dünya başına dar oldu. Qazanın qardaşı Qaragünə Təpəgöz əlində zəbun oldu. Dözən oğlu Alp Rüstəm şəhid oldu. Uşun Qoca oğlu kimi pəhləvan əlində şəhid oldu. Aruq candan iki qarındaş Təpəgöz əlində həlak oldu. Dəmir donlu Mamaq əlində həlak oldu. Bıǵı qanlı Bəydüz Əmən onun əlində zəbun oldu. Ağ saqqallı Aruz qocaya qan qusdurdu. Oğlu Qıyan Səlcukun ödü yarıldı.

Oğuz Təpəgözə kar qılamadı, ürkdü, qaçdı. Təpəgöz çevirib önün aldı, Oğuzu salı vermədi, gerü – yerinə qondurdu.

Əlhasil, Oğuz yeddi kərə ürkdü. Təpəgöz önün alıb yeddi kərə yerinə gətirdi. Oğuz Təpəgöz əlində tamam zəbun oldu.

Vardılar Dədə Qorqudu çağırdılar, onunla danışdılar, – gəlin, kəsim kəsəlim! – dedilər.

Dədəm Qorqudu Təpəgözə göndərdilər. Gəldi, salam verdi.

Aydır:

– Oğul, Təpəgöz! Oğuz əlində zəbun oldu, bunaldı. Ayağın toprağına məni saldılar. Sənə kəsim verəlim derlər, – dedi.

Təpəgöz aydır:

– Gündə altmış adam verin yeməyə! – dedi.

Dədə Qorqud aydır:

– Bu vəchilə sən adam qomaz, tükərdərsən,
– dedi. Amma gündə iki adam ilə beş yüz qoyun
verəlim, – dedi.

Dədə Qorqud belə degəc Təpəgöz aydır:

– Xoş, öylə olsun! Udmanam, mənə iki adam
verin, yeməyim mənim bişirsin, mən yeyəyim, –
dedi.

Dədə Qorqud döndü, Oğuz gəldi, aydır:

– Yüklü Qoca ilə Yapaqlı Qocayı Təpəgözə
verin, aşın bişirsin, – dedi və həm gündə iki adam ilə
beş yüz qoyun istədi, – dedi.

Bunlar dəxi razı oldu. Dörd oğlu olan birin verdi,
üçü qaldı. Üç olan birin verib, iki qaldı. İki olan birin
verdi, biri qaldı.

Qarıqqan derlər bir kişi var idi, iki oğlu var idi.
Bir oğlun verib, biri qalmış idi. Gerü növbət dolanıb
ona gəlmişdi.

Anası fəryad edib ağladı, zarlaq elədi. Məgər,
xanım Aruz oğlu Basat gəzayə getmiş idi, ol məhəldə
gəldi.

Qarıcıq aydır:

– Basat şimdi aqından gəldi. Varayın, bolay
ki, mənə bir əsir verəydi, oğlancığım qurtaraydım,
– dedi.

Basat altunlu günlüyün tikib otururkən, gördülər ki, bir xatun kişi gəlir. Gəldi içəri, Basata, girdi, salam verdi, ağladı.

Aydır:

– Ovçuna sığmayan əlikli oğlu ərdil! Təkə buy-nuzundan qatı yaylı! İç Oğuzda, Daş Oğuzda adı bəlli. Aruz oğlu xanım Basat! Mənə mədəd! – dedi.

Basat aydır:

– Nə dilərsən?

Qarıçıq aydır:

– Yalançı dünya üzündə bir ər qopdu. Yaylımında Oğuz elin qondurmadı. Qara polad üz qılıclar kəsən qılını kəsdirmədi. Qarğu çida oynadanlar ildirəmədi. Qayın oxu atanlar kar qılmadı. Alplar başı Qazana bir zərb urdu. Qardaşı Qaragünə əlində zəbun oldu. Bıgı qanlı Bəkdüz Əmən əlində zəbun oldu. Ağ saqqallı baban Aruza qan qusdurdu. Meydan üzündə qardaşın Qıyan Səlcuq ödü sındı, can verdi. Qalın Oğuz bəylərin dəxi kimini zəbun edib, kimini şəhid elədi. Yeddi qatla Oğuz yerindən sürdü. Kəsım dedi, kəsdi. Gündə iki adam, beş yüz qoyun istədi. Yüklü Qoca ilə Yapaqlı Qocayı ona xidmətkar verdilər. Dörd oğlu olan birin verdi, üç olan birin verdi. İki olan birin verdi. İki oğlancığım

vardı, birin verdim, biri qaldı. Çevrüldü, növbət gerü
mənə gəldi. Onu dəxi istərlər, xanım! Mənə mədəd!
– dedi.

Basatın qaranqu gözləri yaşla doldu. Qarın-
daşıçün söyləmiş, görəlim, xanım, nə söyləmiş.

Aydır:

Qıraq yerdə tikilmiş otaxların
O zalım yıxdırdı ola, qardaş!
Yüyürək olan atların tovlasından
O zalım seçdirdi ola, qardaş!
Bəsərək dəvələrin qatarından
O zalım ayırdı ola, qardaş!
Şülənində qırdağın qoyunun
O zalım qırdı ola, qardaş!
Güvəncimlə gətirdiyin gəlinciyin
O zalım səndən ayırdı ola, qardaş!
Ağ saqqal babamı
Oğul deyü ağlatdın ola, qardaş!
Ağca yüzlü anamı
Oğul deyü sızlatdın ola, qardaş!
Qarşı yatan qara dağım yüksəyi, qardaş!
Axıntılı görklü suyumun daşğını, qardaş!
Güclü belim qüvvəti,
Qaranqu gözlərimin aydını, qardaş!

Qardaşımdan ayrıldım – deyü çox ağladı, zarlıq qıldı. Ol xatun kişiyyə bir əsir verdi:

– Var, oğlunu qurtar! – dedi.

Xatun aldı, gəldi, oğlu yerinə verdi. Həm oğlun gəldi deyü Aruzu muştuladı. Aruz sevindi, qalın Oğuz bəylərilə Basata qarşu gəldi. Basat babasının əlin öpdü. Ağlaşdılar, bozlaşdılar, anasının evinə gəldi, anası qarşu gəldi, oğlancığını qucdı.

Basat anasının əlin öpdü. Görüşdülər, bozlaşdılar. Oğuz bəyləri dəridi. Yemələr-ıçmələr oldu.

Basat aydır:

– Bəylər, qardaş uğrunda Təpəgöz ilə buluşuram, nə buyurarsınız? – dedi.

Qazan bəy burada söyləmiş, görəlim, xanım, necə söyləmiş.

Aydır:

Qara əvrən qopdu Təpəgöz,
Ərş üzündə çevirdim, alımadım, Basat!
Qara qaplan qopdu Təpəgöz,
Qara-qara dağlarda çevirdim, alımadım,
Basat!
Qoğan aslan qopdu Təpəgöz,
Qalın sazlarda çevirdim, alımadım, Basat!
Ər olsan, yey olsan,

Mərə, mən Qazanca olmayasan, Basat!
Ağ saqqallı babanı ağlatmağıl!
Ağ birçəkli ananı bozlatmağıl!

Basat aydır:

– Əlbəttə, vararam!

Qazan aydır:

– Sən bilirsən!

Babası ağladı, aydır:

– Oğul ocağımı issiz qoyma! Kərəm elə, varma!

– dedi.

Basat aydır:

– Yox, ağ saqqallı əziz baba, vararam, – dedi.

Əsləmədi, beləyindən bir tutam ox çıxardı, belinə soxdu, qılıcın həmail quşandı, yayın qarısına buraxdı, ətəklərin qıvradı, babasının, anasının əlin öpdü, halallaşdı:

– Xoş qalın! – dedi.

Təpəgöz olduğu Sallaxana qayasına gəldi. Gördü Təpəgöz günə qarşı arxasın vermiş yatır. Çəkdi, belindən bir ox çıxardı, Təpəgözün bağına bir ox urdu. Ox keçmədi, paralandı. Bir dəxi atdı, o dəxi para-para oldu.

Təpəgöz qocalara ayıtdı:

– Bu yerin sinəyi bizi üşəndürdü, – dedi.

Basat bir dəxi atdı, ol dəxi paralandı. Bir parçası Təpəgözün önünə düşdü. Təpəgöz sıçradı, baxdı, Basatı gördü, əlin-əlinə çaldı, qas-qas güldü, qocalara aydır:

– Oğuzdan yenə bizə bir türfəndə quzu gəldi, – dedi.

Basatı önünə qatdı, tutdu, boğazdan sallandırdı, yatağına gətirdi, ədüyünün qüncünə soxdu.

Aydır:

– Mərə qocalar! İkinci vaxtı munu mənə çevirəsiz yeyəm, – dedi, – yenə uyudu.

Basatın xəncəri vardı. Ədüyini yardı, içindən çıxdı.

Aydır:

– Mərə qocalar! Munun ölümü nədəndir?

Ayıtdılar:

– Bilməziz. Amma gözündən qeyri yerdə ət yoxdur, – dedilər.

Basat Təpəgözün başı ucuna gəldi, qapaq qaldırdı, baxdı gördü ki, gözü ətdir.

Aydır:

– Mərə qocalar! Süklüyü ocağa qoyun qızsın! – dedi.

Süklüyü ocağa buraxdılar, qızdı. Basat əlinə aldı. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdi. Süklüyü

Təpəgözün gözünə elə basdı kim, Təpəgözün gözü həlak oldu. Şöylə nərə urdu, hayqırdı kim, dağ və daş yanqulandı.

Basat sıçradı qoyun içinə, mağaraya düşdü. Təpəgöz bildi kim, Basat mağaradadır. Mağaranın qapısını alıb bir ayağın qapının bir yanına, birin dəxi bir yanına qoydu, aydır:

– Mərə, qoyun başları, erkəc! Bir-bir gəl keç! – dedi.

Qoyunlar bir-bir gəlib keçdi, hər birinin başlarını sığadı.

– Toğlucuqlar, dövlətim saqar qoç, gəl keç! – dedi.

Bir qoç yerindən qalxdı, gərinib sündü. Dəfi Basat qoçu basıb boğazladı, dərisini üzdü, quyruğu ilə başını dəridən ayırmadı, içinə girdi, Təpəgözün önünə gəldi.

Təpəgöz bildi kim Basat dəri içindədir. Aydır:

– Ey saqar qoç! Mənim nerədən həlak olacağım bildin? Şöylə çalayım səni mağara divarına kim, quyruğun mağarayı yağlasın! – dedi.

Basat qoçun başını Təpəgözün əlinə sundu.

Təpəgöz buynuzundan bərk tutdu, qaldırcaq buynuz dərilə əlində qaldı. Basat Təpəgözün budu

arasından sıçrayıb çıxdı. Təpəgöz buynuzu götürüb yerə çaldı.

Aydır:

– Oğlan, qurtuldunmı?

Basat aydır:

– Tanrım qurtardı.

Təpəgöz aydır:

– Mərə, oğlan! Al şol barmağımdakı üzüyü barmağına tax sana ox və qılıc kar eləməsin.

Basat aldı üzüyü barmağına keçirdi.

Təpəgöz aydır:

– Oğlan, üzüyü alıb taxındınmı?

Basat aydır:

– Taxındım.

Təpəgöz Basatın üzərinə qodu, xəncərlə çaldı, kəsdi.

(Basat) sıçradı gen yerdə durdu. Gördü kim, üzük genə Təpəgözün ayağı altında yatır.

Təpəgöz aydır:

– Qurtuldunmu?

Basat aydır:

– Tanrım qurtardı.

Təpəgöz aydır:

– Oğlan! Şol künbədi gördünmi!

Aydır:

– Gördüm.

Təpəgöz aydır:

– Mənim xəzinəm var. Ol qocalar almasınlar.

Var, möhürlə! – dedi.

Basat kündəd içinə girdi, gördü kim altun-axça yığılmış. Baxaraq kəndözin unudtu. Təpəgöz künbədin qapısını aldı.

Aydır:

– Künbədə girdinmi?

Basat aydır:

– Girdim.

– Şöylə çalayım ki, günbədlə dardağan olasan!
– dedi.

Basatın dilinə bu gəldi kim:

– Lailahə illəllah, Məhəmmədən rəsulillah! –
dedi.

Haman dəm günbəd yarıldı. Yeddi yerdən qapı açıldı. Birindən daşra gəldi.

Təpəgöz günbədə əlin soxdu, elə qaxdı kim, günbəd ziru-zəbər oldu.

Təpəgöz aydır:

– Oğlan, qurtuldunmu?

Basat aydır:

– Tanrım qurtardı, – dedi.

Təpəgöz aydır:

– Sənə ölüm yoxmuş. Şol mağarayı gördünmi?

Basat aydır:

– Gördüm.

Aydır:

– Onda iki qılıc var. Biri qınlı, biri qınsız. O qınsız kəsər mənim başımı. Var, gətir, mənim başımı kəs! – dedi.

Basat mağara qapısına vardı. Gördü bir qınsız qılıc durmaz enər, çıxar.

Basat aydır:

– Mən buna bitəklif yapışmayım, – deyib, kəndi qılıcın çıxardı, tutdu, iki para böldü.

Vardı, bir ağac gətirdi, qılıca tutdu. Onu dəxi iki para elədi.

Pəs yayını əlinə aldı, oxla ol qılıc asılan zənciri urdu. Qılıc yerə düşdü, kömüldü. Kəndü qılıcın qınına soxdu, belçağından ol qılıcın bərk tutdu, gəldi.

Aydır:

– Mərə Təpəgöz! Necəsən?

Təpəgöz aydır:

– Mərə oğlan! Dəxi ölmədinmi?

Basat aydır:

– Tanrım qurtardı.

Təpəgöz aydır:

– Sənə ölüm yoxmuş, – dedi.

Çağırıb Təpəgöz söyləmiş, görəlím, nə söyləmiş.

Aydır:

Gözüm-gözüm, yalnız gözüm!

Sən yalnız gözlə mən Oğuzu sındırmışdım.

Ala gözdən ayırdın, yigit, məni!

Dadlı candan ayırsın qadir səni!

Eylə kim, mən çəkərəm göz bününü,

Heç yigidə verməsin qadir Tanrı göz bu
günü, – dedi.

Təpəgöz yenə aydır:

Qalarda-qoparda, yigit, yerin nə yerdir?

Qaranqu dün içində yol azsan, umun nədir?

Qaba ələm götürən xanınız kim?

Qırış günü öndən tərən alpınız kim?

Ağ saqqallı baban adı nədir?

Alp ərən, ərdən adın yaşıрмаq, eyib olur,

Adın nədir, yigit, degil mana! – dedi.

Basat Təpəgözə söyləmiş, görəlím, xanım, nə
söyləmiş:

– Qalarda-qoparda yerim Günortac.
Qaranqu dün içində yol azsam, umum Allah.
Qaba ələm götürən xanımız Bayındır xan.
Qırıq günü öndən tərən alpımız Salur oğlu
Qazan.
Anam adın sorar olsan, Qaba Ağac,
Atam adın deyirsən Qoğan Aslan.
Mənim adın sorarsan, Aruz oğlu Basatdır, –
dedi.

Təpəgöz aydır:

– İmdi qardaşlar, qıyma mana! – dedi.

Basat aydır:

– Mərə qavat!
Ağ saqqallı babamı ağlatmışsan.
Qarıcıq ağ birçəkli anamı bozlatmışsan.
Qarındaşım Qıyanı öldürmüşsən.
Ağca üzlü yengəmi dul eləmişsən.
Ala gözlü bəbəklərin öksüz qoymuşsan.
Qormıyam səni?
Qara polad üz qılıcım dartmayınca,
Qafalı, börklü başın kəsməyincə,
Alca qanın yer yüzünə tökməyincə,

Qardaşım Qıyanın qanın almayınca,
Qomazam, – dedi.

Təpəgöz burada söyləmiş, aydır:

Qalxıbanı yerimdən duram derdim.
Qalın Oğuz bəylərindən əhdim pozam
derdim.

Yenidən doğanın qıram derdim,
Bir kəz adam ətinə doyam derdim,
Qalın Oğuz bəyləri üzərimə yığılıb gələ
derdim.

Qaçubəni Sallaxana qayasına girəm derdim.
Ağır mancılıq daşla atam derdim.
Ənib daş başıma düşübən öləm derdim.
Ala gözdən ayırdın, yigit, məni!
Dadlı candan ayırsın qadir səni! – dedi.

Təpəgöz bir dəxi söyləmiş, aydır:

Ağ saqqallı qocaları çox ağlatmışam,
Ağ saqqallı qarışı tutdu ola, gözüm, səni?
Ağ birçəkli qarıcıqları çox ağlatmışam,
Gözü yaşı tutdu ola, gözüm, səni?
Bığcağı qararmış yigitcikləri çox yemişəm,
Yigitlikləri tutdu ola, gözüm, səni?

Əlcikəzi xınalı qızçıgazları çox yemişəm,
Qarışcuları tutdu ola, gözüm, səni?
Elə kim çəkirəm mən göz bününün,
Heç yigidə verməsin qadir Tanrı göz yükünü!
Gözüm, gözüm, ay gözüm!
Yalqız gözüm! – dedi.

Basat qaqıb yerindən duru gəldi. Buğra kimi Təpəgözü dizi üzərinə çökürdü. Təpəgözün kəndü qılıcı ilə boynunu urdu, dəldi, yay kirişinə taxdı, sürüyə-sürüyə mağara qapısına gəldi.

Yüklü Qoca ilə Yapağlı Qocayı Oğuzla muştucu göndərdi.

Ağ, boz atlar minibən yürüşdülər, Qalın Oğuz ellərinə xəbər gəldi. At ağızlı Aruz qoca evinə çapar gəldi, atasına Basatın sevinc verdi.

– Muştuluq! Oğlun Təpəgözü təpələdi, – dedi.

Qalın Oğuz bəyləri yetdilər. Sallaxana qayasına getdilər. Təpəgözün başın ortaya gətirdilər.

Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı. Qazi ərənlər başına nə gəldiyin ayıdı verdi. Həm Basata alqış verdi:

– Qara dağa yetdiyində aşıt versin!

Qanlı-qanlı sulardan keçid versin! – dedi.
Ərliklə qardaşın qanın aldın. Qalın Oğuz bəylərini yükdən qurtardın. Qadir Allah üzünü ağ etsin, Basat! – dedi.

Ölüm vaxtı gəldigində arı imandan ayırmasın!
Günahınızı adı görklü Məhəmməd Mustafaya bağışlasın!

Xanım hey!

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqda məlumat

Azərbaycan Asiya və Avropa qitələrini birləşdirən Böyük İpək Yolunun üzərində, Xəzər dənizi sahilində yerləşir. YUNESKO tərəfindən dünyanın mədəni irsi kimi qorunan abidələrlə zəngin, tolerantlıq ənənələri və multikulturallığı ilə dünyaya nümunə olan Azərbaycanda öz mədəniyyətini, dilini, adətlərini qoruyub yaşadan onlarla xalq, etnik və dini azlıqlar dostluq, mehribanlıq şəraitində yaşayırlar.

Qədim zamanlardan bu ərazidə yaşayan müxtəlif xalqların vahid ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan-türk dilində yaranmış eposların, dastanların, nağılların, digər folklor nümunələrinin sayı-hesabı yoxdur. Onlar öz dövrlərinin mənəvi-əxlaqi dəyərlərini qoruyub saxlayır.

Belə qeyri-maddi mədəniyyət abidələrindən biri “Kitabi-Dədə Qorqud” eposudur. Bu epos elm aləminə ilk dəfə alman şərqşünası Henrix Fridrix fon Dits tərəfindən 1815-ci ildə tanıtılmışdır. Fon Dits dastanın bir boyunu alman dilinə tərcümə edərək öz giriş sözü ilə bir yerdə Berlində çap etdirmişdir.

2000-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun 1300 illiyi Azərbaycanda YUNESKO səviyyəsində qeyd edilmişdir. Bu münasibətlə Azərbaycan xalqının Ümumilli lideri Heydər Əliyev belə demişdir: "Azərbaycan xalqının tarixinin, etnik yaddaşının, arxaik təfəkkürünün güzgüsü olan "Kitabi-Dədə Qorqud" nitqimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəğməsi kimi böyük mədəni-estetik əhəmiyyət kəsb edir".

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposu 12 hekayədən və bir müqəddimədən ibarətdir. Hekayələrdə Oğuz cəngavərlərinin igidliklərindən bəhs edilir. Eposu söyləyən Dədə Qorqud Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini bilən, uzun ömür yaşamış müdrik ozan, azərbaycanlıların Homeridir. Eposun hər bir boyu Azərbaycan xalqının mifoloji dünyagörüşünü, tarixini, adət-ənənələrini, mübarizəsini, məişətini, dilini, dinini, mədəniyyətini zəngin bədii boyalarla təsvir və tərənnüm edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposu haqqında son 200 ildə alman, italyan, rus, türk, holland, ingilis, macar, fransız alimləri, dünyanın ən məşhur türkoloqları elmi araşdırmalar aparmış, eposun müxtəlif boylarını və qəhrəmanlarını hətta qədim yunan və roma mifologiyasındakı obrazlarla müqayisə etmiş, fon Dits kimi bəzi məqamlarda "Kitabi-Dədə Qorqud"un onlardan daha qədim dövrlərə aid abidə olduğunu qeyd etmişlər. Bu abidənin filoloji baxımdan müxtəlif xalqların qədim eposları ilə səsleşməsi onu hazırda başqa elm sahələrində çalışan mütəxəssislərin, məsələn, germanistlərin, slavistlərin də tədqiqat obyektinə çevirmişdir.

Azərbaycan xalqının yaratmış olduğu "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu öz humanizmi, koloriti, dünyamızın sülh və əmin-amanlıq içərisində yaşamağa çağırışı ilə təkcə Azərbaycanlıların, türk dünyasının deyil, bütün bəşəriyyətin sərvətidir.

Sərraf Balaxan

Henrix Fridrix fon Dits (1751- 1817)

haqda məlumat

Görkəmli alman diplomatı və şərqşünası Henrix Fridrix fon Dits 1751-ci ildə Almaniyanın (Prusiya) Bernburq şəhərində tacir ailəsində dünyaya göz açmışdır. 1769-cu ildə hüquq təhsili almaq üçün Halle Universitetinə daxil olmuş, akademik təhsilini bitirdikdən sonra 11 il Maqdeburqda əyalət hökumətinin sərəncamında işləmiş və burada xüsusi qabiliyyətinə görə referentlikdən dəftərxana müdirliyinə qədər yüksəlmişdir.

Onun Kral Böyük Fridrix tərəfindən Türkiyə səfirliyinə məsləhətçi (müşavir) təyin olunduğu 16 may 1784-cü il tarixi türkologiya və qorqudşünaslığın gələcək taleyi baxımından əhəmiyyətli bir gündür. Şərqşünaslıq təhsili olmayan fon Dits başda türk dili olmaqla, şərq dillərini İstanbulda səfirlikdə çalışdığı müddətdə öyrənmişdir. O, 1786-cı ildə Kral II Fridrix Vilhelm tərəfindən əsilzadəliyə layiq görülərək, Prusiyanın Türkiyədə vəkil edilmiş naziri, fəvqəladə böyük elçisi təyin

edilir. Türklərə olan böyük məhəbbəti və xüsusi istedadının nəticəsində İstanbulda yaşadığı 6 il müddətində bir çox nadir Şərq əlyazmalarını toplamışdır. Ditsin özünün dediyinə və ensiklopedik məlumatlara görə, onun kitabxanasında 17 min cild kitab, 856 əlyazma olmuşdur ki, bunlardan 407-si Şərqə aiddir. O, ölümündən sonra bütün kitabxanasının Berlin Kral Kitabxanasına bağışlanmasını vəsiyyəet etmişdir.

1790-cı ildə səfir vəzifəsini bitirib ölkəsinə geri qayıdan Dits türk, ərəb və fars dillərində topladığı nadir əlyazmaların tədqiqatına başlayır. O, 1811-ci ildə "Qabusnamə", 1811-1815-ci illərdə "Asiya abidələri əlyazmalarından seçmələr" adlı şərq əlyazmalarından ibarət külliyyatını nəşr etdirir. Külliyyatda fon Ditsin tərcüməsində Şeyx Məhəmməd Laləzarinin "Mizan-i Əzhar" risaləsi, Büzri Cümhurun "Müzəffərnəməsi", Katibi Ruminin "Mirat-ül-Məmalik" səyahətnaməsi, "Oğuz Kitabı" Atalar Sözü Oğuznaməsi və "Kitabi-Dədə Qorqud"un "Basatın Təpəgözü öldürməsi" hekayəsi kimi əsərlər yer almışdır. Bu fəaliyyəti ilə Dits görkəmli mütəfəkkir və şair Hötenin xüsusi rəğbətini qazanmışdır. Yohan Volfqanq fon Höte özünün "Şərq-Qərb Divanı"na aid "Qeydlər və Müləhizələr" hissəsində görkəmli şərqşünas Ditsə öz yaradıcılığında oynadığı böyük rola görə bir bölmə ayıraraq hörmətini və minnətdarlığını bildirmişdir. Daha sonralar 1816-cı ildə Dits Höte üçün "Molla Nəsrəddin hekayələri"ni də tərcümə edib ona göndərmişdir.

Yaşadığı dövrdə o, Prusiyanın ən görkəmli alimləri olan Fridrix Avqust Volf, Aleksandr fon Humbolt, Şlegel və Qrimm qardaşları kimi müasirləri ilə alman elminə öz töhfəsini vermiş və alman ədəbi komparativistikasının əsasını qoyan şəxslərdən biri olmuşdur.

1814-cü ildən H.Ditsin yaradıcılığının "Kitabi-Dədə Qorqud" dövrü başlayır. O vaxta qədər Drezden Kral Kitabxanasında heç kimin diqqətini çəkməyən "Kitabi-Dədə Qorqud" oğuznamələrinin öz əli ilə nüsxəsini çıxararaq özündə olan nüsxə ilə müqayisə etmiş, onların içindən "Basatın Təpəgözü öldürməsi" hekayəsini seçib alman dilinə tərcümə etmiş və ona böyük bir ön söz yazıb çap etdirmişdir. Bununla eposu dünya elminə tanıdan alim dastandakı Təpəgöz obrazını Homerin siklopu ilə müqayisə etmiş və Təpəgözün Polifemdən daha qədim obraz olduğu fikrini müdafiə etmişdir.

1814-cü ildə fon Dits şərəfünaslıq elminə verdiyi töhfələrə görə Prusiya Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü seçilmişdir.

Rəvan Həsənov

Ad göstəricisi

1. **Prelat** – katolik kilsəsində yüksək ruhani vəzifələrdən biri.
2. **Siklop** – alnında bir gözü olan əfsanəvi nəhəng.
3. **Foliant** – folio formatında kitab, vərəqinin ölçüsü normal kitab vərəqinin yarısına bərabərdir.
4. **Qaya** – əslində “Qayı” oxunmalıdır, Oğuzlarda tayfa adıdır.
5. **Ştritter** – Yohan Gothelf von Ştritter (1740-1801), alman şərqşünası və tarixçisi.
6. **Deguiqnes** – Josef de Guignes (1721-1800), fransız şərqşünası və tarixçisi.
7. **İkonium** – Türkiyənin indiki Konya vilayəti.
8. **Oksus** – qədim tarixdə Oks, Ceyhun (ərəblərdə), indiki Amu-Dərya çayı.
9. **Polifem** – Siklopların bir növü.
10. **Arqes** – qədim yunan mifoloji sikloplarından biri.

11. **Brontes** – qədim yunan mifoloji sikloplarından biri.
12. **Coelus** – yunan mifologiyasındakı göy tanrısı Uran.
13. **Lupara** – İtaliyada ada.
14. **Apollo** – qədim Yunan-Roma mifologiyası və dinində günəş, işıq, müdriklik allahı və incəsənət hamisi. Zevsin və Letanun oğlu.
15. **Makrobius** – Ambrosius Theodosius Makrobius (395-430), Qədim Roma filosofu və dilçisi.
16. **Siseron** – Mark Tulli (e.ə. 106-43), Romalı natiq, siyasi xadim və filosof.
17. **Arqos** – qədim Yunanıstanda, Peleponnesdə şəhər.
18. **Likiya** – Kiçik Asiyada dövlət, “İşiq ölkəsi” mənasını verir.
19. **Strabon** – yunan tarixçisi, coğrafiyaşünası (e.ə. 64/63-23/24).
20. **Naupla** – Yunanıstanda şəhər.
21. **Homer** – qədim yunan şairi, “İliada” və “Odisseyə” poemalarının müəllifi (e.ə. 12-11-ci əsrlərdə yaşadığı ehtimal olunur).
22. **Trinakria** – indiki Siciliya.
23. **Phönikirlər** – finikiyalılar.
24. **Lilibeiş** – körfəz.
25. **Etna** – Siciliya adasında dağ.
26. **Faraqlioni** – siklopların yaşadıkları adanın adı.

27. **Kataniya** – İtaliyada əyalət.
28. **Val di Demone** – bu yer Kataniyanın şimalında yerləşir, “İblislər vadisi” deməkdir.
29. **Neptun** – Roma mifologiyasında dəniz allahı.
30. **Nimfe Toza** – dəniz nimfəsi Toza.
31. **Amfidrite** – Poseydonun arvadı.
32. **Nimfe Ştilbe** – guya Polifemin anası.
33. **Aminone** – guya Polifemin anası.
34. **Elatu** – guya Polifemin atası.
35. **Arqonavtlar** – “Arqo” gəmisində Yasonun başçılığı altında Kolxidaya qızıl yun dalınca səfər edənlər.
36. **Plato** – Platon (e.ə. 428/7-348/7), qədim yunan idealist filosofu.
37. **Aelian** – Klaudius Aelianus (170-222), Roma filosofu, ritorika müəllimi.
38. **Theofilos fon Edessa** – (695 – 785) Edessalı (bugünkü Urfa – Türkiyə) Suriya alimi.
39. **Fabritsius Hironümus** – (1537-1619) italyan alimi.
40. **Dio Krisostomus** – (344-407) Konstantinopolun arxiyepiskopu.
41. **Priam** – Hektor və Parisin atası, Troyanın çarı.

Henrix Fridrix fon Ditsin “Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu” adlı ön sözünün və “Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər” boyunun tərcüməçiləri

1. **Azərbaycan dili** - *Telman Kazımov (Bakı Slavyan Universitetinin dosenti), Rəvan Həsənov (Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin baş məsləhətçisi)*
2. **Alman dili** - *Henrix Fridrix fon Dits (görməli alman şərqşünası və diplomatı)*
3. **Avar dili** - *Cəmilə Keyserovskaya (AMEA* -nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi)*
4. **Çin dili** - *Ley Çen (Çin Xalq Respublikasında nəşr olunan “Çin Gəncləri” qəzetinin əməkdaşı)*
5. **Erməni dili** - *Qafar Çaxmaqlı (Türkiyənin Erciyəs Universitetinin dosenti, jurnalist)*

* AMEA – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

6. **Ərəb dili** - Əhməd Sami (Misirin Eyn Şəms Universitetinin dosenti, Azərbaycanadakı Misir Mədəniyyət və Təhsil Əlaqələri Mərkəzinin direktoru)
7. **Fars dili** - Möhsün Nağısoylu (AMEA-nın müxbir üzvü, professor), Şəhla Abdullayeva (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin məsləhətçisi, fil.ü.f.d.)
8. **Fransız dili** - Mişel Bozdəmir (Fransanın INALKO** Universitetinin professoru), Güllüş Ağaməmmədova (yazıçı)
9. **Gürcü dili** - İmir Məmmədli (şair, nasir və tərcüməçi)
10. **Hind dili** - Sudha Svarnakar (Braziliyanın Paraíba Dövlət Universitetinin professoru)
11. **Xımalıq dili** - Zakir Ağayev (Azərbaycan Xımalıq icmasının nümayəndəsi, tərcüməçi)
12. **İngilis dili** - Anna Tomson (yazıçı və tərcüməçi)
13. **İtalyan dili** - Daniyel Franzoni (İtaliyanın Genua Universitetinin əməkdaşı, tərcüməçi)
14. **Kürd dili** - Fəxrəddin Paşayev (Azərbaycan "Ronahi" Kürd Mədəniyyət Mərkəzinin sədri, tərcüməçi)

** INALKO – Fransa Dövlət Şərq Dilləri və Sivilizasiyaları İnstitutu

15. **Ləzgi dili** - Sədaqət Kərimova (Azərbaycanda nəşr olunan "Samur" qəzetinin baş redaktoru, yazıçı, publisist)
16. **Macar dili** - Erdelyi Melinda (Macarıstanın Eötvös Lorand Universitetinin dosenti, türkoloq)
17. **Rus dili** - Vasili Vladimiroviç Bartold (Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının akademiki, şərqşünas, türkoloq), Seyfəl Həsənov (Bakı Slavyan Universitetinin dosenti)
18. **Türk dili** - Fikrət Türkmən (Türkiyənin Ege Universitetinin professoru)
19. **Talış dili** - Mehman Qaraxanoğlu (şair, tənqidçi və tərcüməçi)
20. **Tat dili** - Rəxşəndə Bayramova (Azərbaycan Tat icmasının nümayəndəsi, tarixçi)
21. **Udi dili** - Robert Mobili (Azərbaycan "Alban-Udi Xristian İcması"nın rəhbəri, Bakı Dövlət Universitetinin baş elmi işçisi), Rafiq Danaqari (Azərbaycan "Alban-Udi Xristian İcması"nın nümayəndəsi, tərcüməçi)
22. **Ukrayna dili** - Mehman Salmanov (Ukrayna Milli Televiziya Şirkətinin əməkdaşı, tərcüməçi), Olena Semənçuk (Ukrayna Milli Televiziya Şirkətinin ədəbi redaktoru)

23. **Yapon dili** - Takayuki Yokota Murakami (Yaponiyanın
Osaka Universitetinin ass. professoru)
24. **Yəhudi dili** - Təranə Hüseynbalayeva (Bakı Dövlət
Universitetinin dosenti), Hadas Melex (İsraildəki 3 sayılı
məktəbin müəllimi, tərcüməçi)
25. **Yunan dili** - Səidə Mehdiyeva (Bakı Slavyan
Universitetinin elmi işçisi, Azərbaycan Yunan Arqo
Cəmiyyətinin sədri)

İçindəkilər

“Kitabi-Dədə Qorqud” un alman dilində ilk tərcüməsi
və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.....4

Fon Ditsə məhəbbətlə... (Giriş sözü)7

Henrix Fridrix fon Dits

**Homerinki ilə müqayisədə
yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu.....11**

“Basat Təpəgözü öldürdüğü boyu bəyan edər”.....43

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqda məlumat.....65

Henrix Fridrix fon Dits haqda məlumat.....68

Ad göstəricisi.....71

Tərcüməçilər.....75

*Nəşriyyat redaktoru - Əliş Ağamirzəyev
Texniki redaktor - Mətanət Qaraxanova*

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi

*Çapa imzalanıb: 05.11.2015. Format: 70x100 1/32.
Qarnitur: Palatino. Həcmi: 5 ç.v. Tiraj: 1000.*

*«Mütərcim» TM, Az1014, Bakı, Rəsul Rza, 125
Tel.: (+994) 596 21 44, e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az*